

Den oändliga vägen utur totaliteten

Ett engagemang för livet

Patrik Fridlund, forskare i religionsfilosofi

80

Min läsning av Emmanuel Lévinas banbrytande arbete *Totalité et infini* har ett speciellt sammanhang. För många år sedan kom jag i kontakt med feministisk teori. Där fann jag en gren, framför allt representerad av Luce Irigaray, som betonade vikten av att se *flera* kön snarare än att *bortse* från kön. I förlängningen uppfattade jag att det handlade om att se *olika* människor snarare än ett antal *i princip* identiska representanter för en uniform mänsklighet. Den vägen ledde vidare till Emmanuel Lévinas vars tänkande för mig handlade om ett sätt att bryta upp totaliteten. Lévinas texter skapade ett raster hos mig; hans tankar blev mina glasögon och skänkte perspektiv som när de väl en gång hamnat på plats och använts (om än aldrig så valhänt) aldrig mer kan tänkas bort. I min läsning av Lévinas handlar det därför om hur oändligheten bryter upp totaliteten. Just precis detta är temat för denna artikel. Just så läser jag hans *Totalité et infini*.

BRYTA MED TOTALITETEN

I förordet till *Totalité et infini* skriver Lévinas att hans arbete utgör ett försvar av subjektiviteten. Man kan kanske säga att det är ett försvar av den enskilda personen som handlande och ansvarigt subjekt och därmed på sätt och vis motsatt förståelsen av människan som ett objekt. I detta försvar av subjektiviteten vänder sig Lévinas *mot* en bild av den enskilda människan som i första hand ett utslag av en större enhet, en totalitet. I detta söker Lévinas ett brott med totaliteten som är radikalt. Detta gör han genom att teckna en bild där subjektiviteten formas i relation till oändlighet. Just precis denna radikalitet är något som gör att *Totalité et infini* är så stark och så spännande. Kanske är det detta som även gör texten svår och bitvis problematisk.

Lévinas är besvärad av denna tankefigur som tycks förutsätta att jaget egentligen inget annat är än en individuell yttring av något större.

Lévinas argumentering *för* subjektiviteten står som motpol till det som han själv uppfattar som ett starkt drag i europeiskt tänkande där jaget blir till genom att omfatta eller omfattas av något universellt och allomfattande – en totalitet. Att bli människa ”på riktigt” i europeisk tanketradition kan exempelvis sägas vara att ha och bruka förnuftiga förmågor. Det som är förnuftigt delas av alla, att bli mänskligt subjekt är så att ta eller ha del i detta gemensamma Förnuft. Det kan också handla om varande. Det som gör var och en av oss till människa, skulle då utgöras av en delaktighet i Varat, eller i ett varande av ett visst

slag – människovarande. Dessa olika beskrivningar står inte i motsättning till varandra; de förstärker snarast varandra. Med andra ord menar Lévinas att europeiskt tänkande sätter helheten eller det universella, såsom Förnuftet, Varat och det allmänna, i centrum; det är detta som utgör en grund och som är meningsskapande. Lévinas är besvärad av denna tankefigur som tycks förutsätta att jaget egentligen inget annat är än en individuell yttring av något större. Om detta sedan är Varat eller Förnuftet är irrelevant i sammanhanget.

Det finns flera exempel på hur Lévinas söker en brytning med en sådan tankefigur. Ett sådant försök handlar om en förståelse av språket. Den väletablerade uppfattningen är, menar Lévinas, att språket i första hand har som uppgift att förmedla information. På detta sätt betraktas språket som ett verktyg. Helt oproblematiserat ses språket som ett neutralt medium, det är något som olika individer brukar på ett i princip utbytbar sätt; om jag säger något till dig, om du säger något till mig eller hon något till honom är då av underordnad betydelse eftersom det är *informationsinnehållet* som tänks vara poängen. Lévinas

vänder på steken. Om vi i första hand är personer – subjektiviteter – är Du annan än jag och hon är någon annan än han. Språkets uppgift är i detta möte mellan jaget och duet i första hand en annan, nämligen att säga: Här är jag! På det sättet får språket en annan roll än att vara bärare av ett informationsinnehåll. Själva centrum flyttas till *vem* som säger något (och *till vem*). Detta *vem* är alltså inte alls ovidkommande – tvärtom. Kanske är det än bättre att säga att för Lévinas är själva grejen med språket *att* någon säger något till någon. Nu vore det underligt att tänka sig att språket *aldrig* fungerade som informationsbärare. Den poäng Lévinas söker är nog snarast att betona det *sekundära* i detta. Eller kanske ännu hellre: filosofiskt är det *primärt* att språket är uttryck för ett jag i förhållande till ett du.

Detta försök som Lévinas gör att beskriva språket hänger samman med hur han talar om relationen mellan Själv (Même) och den Andre (Autre) i västerländsk tradition. Det tycks vara så, säger Lévinas, att denna relation kan ta sig två uttryck. I det ena av dessa är det Självets överhöghet som står i centrum; Själv dominerar scenen och utgör det centrum till vilket allt annat står i relation; allt kan alltså återföras till Själv. Ytterst är allt annat underordnat Själv. Det som inte i sig utgör Själv finns på sätt och vis till genom sitt förhållande till Själv. Själv utgör centrum. Nu kanske det måste vara så, på något sätt. Kanske är det så att jag måste tänka utifrån mig *själv*. Det går i alla fall att argumentera så. Exempelvis tycks det vara ofrånkomligt att säga, som jag gör, att detta är *min* läsning av Lévinas. Jag kan ju inte gärna göra *din* läsning och heller inte göra en *allmän* läsning av texten. På liknande sätt är det ju med personer jag möter; *jag* ser och förstår den jag möter – min förståelse är knappast någon *annans* förståelse.

För att förstå Lévinas är det därför gott att se att han lägger sig på en annan nivå, tar ett steg till. Även om det på *ett* sätt kanske måste vara ett Själv som utgör centrum, åtminstone för Själv, filosoferar Lévinas över möjligheten över huvud taget av ett sådant Själv. Det handlar om möjligheten över huvud taget att tänka något som *kan* vara centrum på detta sätt. Med andra ord börjar Lévinas inte med att anta ett fritt och oberoende subjekt som handskas och måste handskas med verkligheten. När Lévinas i sitt försvar av subjektiviteten funderar över subjektet och vad det är, börjar han ett steg tidigare.

Ett möjligt huvudstråk i europeiskt tänkande bygger alltså på en oproblematiserad och oreflekterad bild av Själv som dominerande överhöghet. En alternativ väg inom denna tanketradition är en förståelse där Själv utplånas. Västerländskt tänkande hanterar ibland relationen mellan Själv och den andre på ett sådant sätt, menar Lévinas. Detta sätt innebär att låta Själv och den andre uppgå i en opersonlig, universell ordning. Ett resultat är att utgångspunkten och navet i den filosofiska diskursen då är helt abstrakt med bas i filosofiska *idéer* i stället för att vara konkret med början i personer. Återigen: det vore naivt och dumt att tro att Lévinas avvisar allt abstrakt tänkande eller att tro att han argumenterar för att filosofin ska sluta diskutera idéer och enbart ägna sig åt personer. Det Lévinas pekar på är att om *utgångspunkten* är neutrala idéer i en påstådd opersonlig totalitetens sfär – eller något som ytterst kan sammanfattas i Självets totalitet – så medför detta att subjektivitet och mångfald utradas. Den utsagda och kanske otänkta förutsättningen är nämligen att själva fundamentet är ett – en given totalitet – inte en mängd separata och olika subjekt. Precis därför känner sig Lévinas manad att insistera på subjektivitet *kontra* totaliteten. Vad är då subjektiviteten enligt Lévinas? Hur kan en subjektivitet konstitueras som inte härleds ur en totalitet (Vara, Förnuft, Mänsklighet) men som inte heller blir sin egen totalitet?

JAGET UTAN TOTALITET

Ett sätt att närma sig Lévinas förståelse av subjektiviteten är att se en process i två steg. I ett första steg konstituerar sig Jaget som enhet. Det krävs helt enkelt något som kan bli ett subjekt. Det är inget märkligt med det. Det som gör Lévinas speciell är hans insisterande på att detta inte sker såsom en individualisering av ett begrepp (t.ex. 'människa'). För Lévinas handlar det inte om att Jagets karaktär skapas genom Varat, Mänsklighet, Förnuftigt varande eller något liknande. Jaget konstituerar sig genom en ensamhet *par*

excellence. Där finns en ensamhetens njutning och en njutningens ensamhet – att känna gräs mellan tårna, skogens doft i lungorna, se havets vågor brytas mot stranden o.s.v. Att det Jag som kan bli subjekt är något eget, inte en avknoppning av någon större helhet och som därmed i princip vore utbytbar, det kräver att Jaget är separerat och därför blir det så viktigt med en bild av ett ensamhetens jag. Denna betoning på separation och på Jaget som en totalt isolerad enhet menar jag inte ska förstås som att det inte skulle finnas något socialt liv. Det ska heller inte förstås så att människor är oberoende av andra människor i alla avseenden. Däremot är separation en aspekt, och en ofrånkomlig sådan. Och detta precis i den meningen att en separat varelse krävs för möjligheten av subjektivitet.

För Lévinas handlar jagets egoistiska liv om att avskilja sig, att vara någonstans, inte överallt, inte ingenstans utan just någonstans, det vill säga vara hemma; inte vara upplöst i totaliteten.

Jagets på detta sätt njutningsfulla liv innebär ett njutande av "annat", av det som inte är jag. I detta konstituerar Jaget ett "hemma hos sig". Därmed finns en essentiell egoism. Denna egoism står inte som jagets hävdande på bekostnad av andra; den står som en motsättning till det anonyma "det finns" (*il y a*) som utgör en skrämmande generell tillvaro – den stora allmänningen eller det allmänna varandet utan distinktion. (Bibelns skapelseberättelse kan exempelvis läsas som en berättelse där det handlar om namngivande och individualiserande; det ena skiljs från det andra; en ordnad värld får form. Ur den allmänna vara-gröten som "det finns" utgör skapas separata enheter och distinktioner. Något är något. Något är så något alldeles specifikt, inte vad som helst och heller inte allting.)

För Lévinas handlar jagets egoistiska liv om att avskilja sig, att vara *någonstans*, inte överallt, inte ingenstans utan just *någonstans*, det vill säga vara hemma; inte vara upplöst i totaliteten. Detta liv i njutning av "annat" innebär inte att Jaget omfattar annat eller andra. För Lévinas handlar det i detta njutande inte om något "fritt subjekt" som fritt handlar med omvärld och andra människor efter egen fri vilja. Jaget är bestämt av denna njutning, inte av frihet. Det rör sig därför inte om ett Jag som står i motsättning till den Andre. Det är helt enkelt ett njutande självtillräckligt, egocentriskt Jag.

En sådan bild tecknar Lévinas samtidigt som han talar om Jagets längtan efter det oändliga. En sådan metafysisk längtan, en längtan efter det som övergår Jaget, kan endast uppkomma i ett avskilt varande. I annat fall blir Jaget redan delaktigt i den Andre, i en totalitet. Med andra ord är ett inre liv, en sluten självtillräcklig varelse, det som ytterst möjliggör utåtvändhet, vilket i sin tur gör subjektiviteten möjlig. Paradoxalt kan tyckas, men kanske ändå inte.

DEN ANDRE

Det Jag som är en separerad varelse genom sin egoistiska njutning kan också – på grund av dess karaktär av att vara avskilt – drabbas av den Andre, den som inte är Jaget, men liksom Jaget inte är ett anonymt "det finns". För Lévinas är det viktigt att påpeka att denna annanhet, denna den Andre, inte handlar om eller kan jämföras med främmande sidor hos en själv. Den Andre är någon som är radikalt annan. Att den Andre är helt *annan* betyder också att det inte finns någon form av antagonism mellan Jaget och den Andre. I Lévinas tänkande är det viktigt att den Andre inte står i någon enkel opposition till Jaget. Detta är viktigt ty om det vore så att det handlade om ett motsatsförhållande mellan Jaget och den Andre skulle man tänka sig att det handlade om en begränsning av Jaget genom Den Andre. Så kan det inte vara, argumenterar Lévinas, ty det skulle implicera en gemensam gräns vilken i sin tur skulle föra dem samman i ett gemensamt system i en övergripande totalitet. På så sätt vore annanheten försvunnen. Lite annorlunda

uttryckt: den radikala annanheten är inte så enkel som ett negerande av något. Då skulle det inte handla om Annat. Att den Andre som möter Jaget och i sin *oändlighet* av att inte innefattas i Jaget, i sin radikala annanhet, överstiger Jaget, är en hörnsten i Lévinas analys. Endast på det sättet kan Jaget tvingas utur sin njutningsfulla egoism, se sitt oändliga ansvar och därmed bli ett subjekt. Jaget drabbas av den Andre och tvingas till ansvar för den Andre. Vore den Andre i denna bemärkelse inte oändlig, skulle det hela endast vara en variant på det gamla mönstret i vilket den ene (Självet) äger överhöghet. Då vore den Andre bestämd av Jaget. Då vore det Jaget som hade allt under kontroll. Mötet kan inte heller ske inom ramen för en operoslig totalitet. Då skulle Jaget ha ett ansvar precis som alla andra har, det vill säga ansvar i förhållande till en operoslig totalitet med dess operosliga regler. Strängt taget rör det sig då om underkastelse, inte om ansvar. Strängt taget är det då inte ett subjekt.

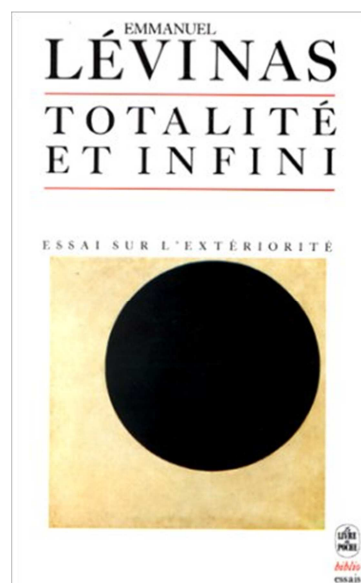
Eftersom Jaget uppstår i ensamhetens njutning och njutningens ensamhet så kan det inte heller vara så att Den absolut Andre begränsar Jagets frihet. Jagets ensamma njutningsfulla liv är inte ett subjekts frihet i förhållande till någon annan. Det handlar i stället om att den absolut Andre kallar Jaget till ansvar. Det är, menar Lévinas, ett oändligt ansvar. Att säga så är att understryka att det inte rör sig om ett ansvar enligt någon norm eller kodex – utan det är just oändligt. Jaget upptäcker i mötet med den absolut Andre att Jaget tar den plats, andas den luft och äter det bröd som hade kunnat vara den Andres. Detta inses genom att den Andre för Jaget uppdragar hans/hennes obligation. Jaget njuter – äter brödet, dricker vattnet, andas luften och rör sig i markerna – av det som den Andre skulle kunnat göra om jag inte varit där. Mitt ansvar för den Andre drabbar mig således. Samtidigt är det så att Den Andre ger mig resurser genom att Jaget blir subjekt, det vill säga någon som *kan* axla ett sådant ansvar just genom att drabbas av ett sådant oförutsägbart, oändligt och oreglerat ansvar. Det är just i mötet med den Andre som Jaget som Självet i en njutningsfull tillvaro får förmåga att ta ansvar och som subjekt agera *för* den Andre, en förmåga som Självet inte har.

UTBLICKANDE INSIKT

Det finns några saker som verkar följa ur Lévinas filosoferande. Lévinas pekar på hur Självet och den Andre i västerländsk tradition väsentligen står i en operoslig relation genom en universell ordning. Alternativet tycks i detta tänkande vara att uppfatta Självet som överlägset centrum. Mot detta ställer Lévinas en motbild. Hela detta problemkomplex som därmed aktualiseras tror jag har eller kan ha konsekvenser på flera sätt. Det första rör förståelsen av politik.

Om Lévinas analys i *Totalité et infini* följs dyker frågor upp om politiken i första hand arbetar med principer och regler snarare än enskilda fall. Ligger det i detta en idé om att politikens *första* uppgift är att konstruera en välfungerande maskin (byråkrati) med vissa funktioner i fokus? Att hålla budget? Ett *fungerande* ekonomiskt system? Att allmänna val hålls? Detta att politiken skulle ha ett *substansiellt* innehåll blir då *sekundärt*. Mer exakt *vad* demokrati består i, *varför* vissa ekonomiska beslut fattas eller *hur* olika prioriteringar görs tycks då underordnat *att* detta sköts, och att det sköts väl – byråkratiskt.

Det finns ett område som är politiskt, men kanske lika mycket etiskt: *mänskliga rättigheter*. En central komponent i mänskliga rättigheter är ett skydd för personen. Själva strukturen för att upprätta och upprätthålla detta skydd, är konventioner, lagstiftning och regler som till sin karaktär tycks vara *allmänna*; de vill vara *allmängiltiga* och måste vara så. Just därför reduceras ju personen till en siffra, till en icke-

person, till en individ bland andra.

En förhärskande förståelse av jämlikhet är liberalismens idé om individer som en räkka i detta avseende *identiska* enheter. Precis där menar jag att Lévinas *Totalité et infini* kan läsas som en motpol. Alltså som ett rungande och bestämt ifrågasättande av denna idé om samlingar av *identiska* individer. Detta för att försvara den enskilda och kräva jämställdhet utan likformighet – att alla underkastas ett specifikt mönster.

Jag lyfter fram dessa saker för att jag ser hur oerhört viktig *Totalité et infini* är för det intellektuella samtalet på en rad vitala områden. Däremot är jag inte alls klar över mer exakt vad detta innebär eller medför. Desto bättre. Så kan samtalet gå vidare.

LITTERATURHÄNVISNINGAR

Chalier, Catherine. 1993. *Lévinas, l'utopie de l'humain*. Paris: Albin Michel.

Chanter, Tina. 1995. *Ethics of Eros. Irigaray's Re-writing of the Philosophers*. London & New York: Routledge.

Fridlund, Patrik. 2003. "Luce Irigaray om skillnad och enhet i diskursen. Gnostisk feminism och platthetens evangelium", i Appelros, Erica & Stefan Eriksson & Catharina Stenqvist (red.). *Makt och religion i könsskilda världar. Religionsfilosofiska perspektiv*. Lund: Centrum för teologi och religionsvetenskap Lunds universitet, s. 59-79.

Fridlund, Patrik. 2010. "Förnuftets gränser", i Stenqvist, Catharina & Eberhard Herrmann (red.). *Religionsfilosofisk introduktion. Existens och samhälle*. Stockholm: Verbum, s. 209-222.

Fridlund, Patrik. 2011. *Mobile Performances. Linguistic Undecidability as Possibility and Problem in the Theology of Religions*. Leuven: Peeters.